

אגדת שלמה ואשמדאי בכתבי יד מן הגניזה הקהירית

אלון תן עמי

בין האגדות שנקשרו בדמותו של שלמה המלך מפורסמת האגדה על יחסיו עם השד
אשמדאי. היא מופיעה בתלמוד הבבלי (גטין סח ע"א-ע"ב), לאורך ימי הביניים פותחה
במדרשים ובסיפורי עם,¹ ובעת החדשה זכתה לעיבודים ספרותיים שונים.² אף נכתבו על
פיה מחזות ואופרה.³

* ברצוני להודות לפרופ' שאול שקד ולרב עזרא קורח שסייעו לי בפענוח הנוסח הערבי שבכתבי היד; עם
זאת האחריית על הדברים היא שלי בלבד. תודתי נתונה גם לגב' תמר לייטר מן המכון לפלאוגרפיה על
הסיוע בתארוך כתב היד.

בפענוח כתבי היד להלן נעשה שימוש בסימנים הבאים: () – קריאה בספק; [] – שחזור אות שנמחקה
או ניטשטשה; < > – השמטת אות בשגגה; { } – כתיבה מיותרת, כמו חזרה על אותיות (דיטוגרפיה);
(() – כתיבה מעל השורה או מחוצה לה; { { } } – מחיקה בכתב היד. בתרגום לעברית נוספו הסימנים:
() – תוספת להבנה טובה יותר; [] – שחזור טקסט. להפניות לנוסח של ילינק לאגדות הנדונות במאמר
ראה להלן, הערה 5.

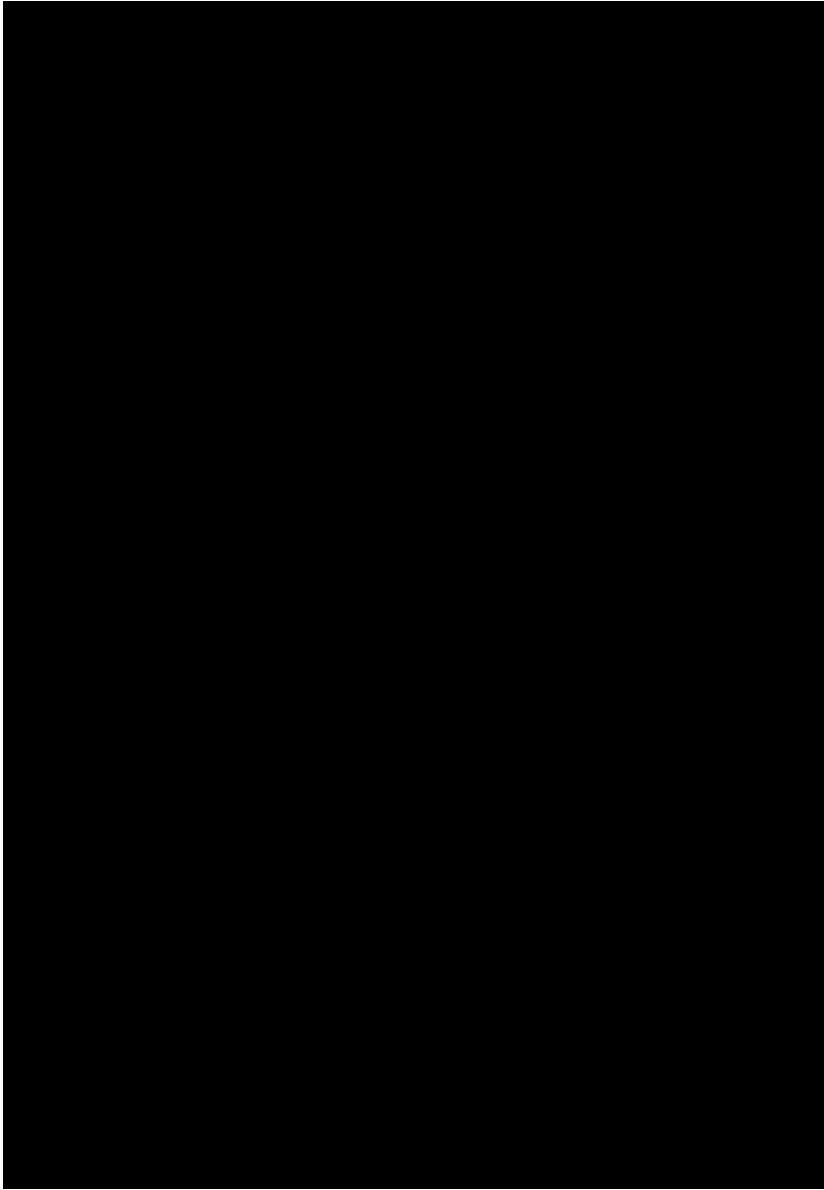
1 למקורות השונים של אגדת שלמה ואשמדאי ראה: M. Gaster, *The Exempla of the Rabbis*,
New-York 1968, p. 207. לניתוח המקורות השונים של אגדה זו ראה: ע' יסיף, סיפור העם העברי,
תולדותיו, סוגיו ומשמעותו, ירושלים תשנ"ד, עמ' 102–103, 459–460. יסיף מציין כי שני המקורות
הבסיסיים שמהם התפתחה האגדה הם התלמוד הבבלי והתלמוד הירושלמי (אף שבתלמוד הירושלמי
לא מוזכר אשמדאי אלא מלאך שישב על כסא שלמה). וראה גם: ר' קושלבסקי, 'פערים בין גרסאות
כמכונני תימה, עיון באגדת "שלמה ואשמדאי"', מעשה סיפור: מחקרים בסיפורת היהודית מוגשים ליואב
אלשטיין, בעריכת א' ליפסקר ור' קושלבסקי, רמת גן תשס"ו, עמ' 221–241. קושלבסקי איתרה כשישים
גרסאות לאגדת שלמה ואשמדאי במכלול היצירה היהודית, ומלבד שני התלמודים ציינה צומת מרכזי
נוסף בהתפתחות האגדה: מדרש שיר השירים (מן המאה האחת עשרה). רשימת הגרסאות המלאה עתידה
להתפרסם בכרך השני של האנציקלופדיה של הסיפור היהודי, סיפור עוקב סיפור, בעריכת י' אלשטיין, א'
ליפסקר ור' קושלבסקי.

2 מפורסם עיבודו הספרותי של ביאליק לאגדה זו, 'שלמה ואשמדאי', שהתפרסם לראשונה בשנת 1928
בליווי אירויו של נחום גוטמן. ראה: ח"נ ביאליק, שלמה ואשמדאי, תל אביב תרפ"ח.

3 ראה למשל: א"י בוך, אשמדאי או פשע ירבעם בן נבט במלך שלמה בשנים עשר מחזות, ניריארק 1911;
ס' גרונימן, שלמה המלך ושלמי הסנדלר: החכם והכסיל, קומדיה בחרוזים בשבע תמונות, תל אביב 1942
(תורגם להצגה ב'אהל' בידי נתן אלתרמן); י' טל, אשמדאי: אופרה בשתי מערכות, לפי תמליל מאת ישראל
אליזר, תל אביב 1971.

בגניזה הקהירית נתגלו שלושה⁴ כתבי יד הכוללים תרגום בערבית־יהודית של האגדה, על פי הנוסח המוכר לנו ממדרש שכונה בפי המדפיסים 'אל יתהלל'.⁵ בשניים מכתבי היד מופיעה, מיד בהמשך האגדה הנדונה, האגדה על אדם בעל שני ראשים שאשמדאי מוציא מתחת לקרקע ומציגו בפני שלמה,⁶ אגדה שעד כה הייתה מוכרת לנו כאגדה נפרדת.⁷ במדרש 'אל יתהלל' מופיעות מספר הרחבות לאגדה על שלמה ואשמדאי בנוסח המופיע במסכת גטין שבתלמוד הבבלי, המספרת שאשמדאי השליך את שלמה למרחק רב ומלך במקומו. במדרש מופיעים תיאורים על תקופת נודויו של שלמה ועל יחסיו של אשמדאי עם נשות המלך. בנוסח האגדה שנמצא בכתבי היד מן הגניזה, התואם כאמור את הנוסח שבמדרש 'אל יתהלל' (הנדפס), ישנם מספר שינויים ותוספות, ובאגדה המספרת על הוצאת אדם בעל שני ראשים ישנו דמיון לנוסחיה של אגדה זו שהיו מוכרים לנו עד כה.

- 4 כתב יד אחד הוא TS Ar. 46.24. כתב היד השני מצורף משלושה קטעים נפרדים: TS NS 163.37, R. Brody, *A Hand-List of Rabbinic Manuscripts in* (ראה) TS NS 163.83, TS NS 163.105 *the Cambridge Genizah Collections*, 1, Cambridge 1998, p. 49. מהשוואת כתבי היד נראה כי שלושתם שייכים לאותו כתב יד והועתקו בידי אותו אדם. במיקרופילם מתחיל הטקסט ששרד בכ"י TS NS 163.37 וממשיך בטור השמאלי של העמוד השני של TS NS 163.105. לאחר מכן ממשיך הטקסט בשני הטורים המופיעים בעמוד הראשון ובטור הימני שבעמוד השני של אותו כתב יד. המשך המדרש, שמסופר בו על אשמדאי שהוציא אדם בעל שני ראשים, מופיע בשני העמודים של TS NS 163.83. מכתב יד שלישי – TS NS 262.47 – שרדו שני עמודים אך חלק ניכר מהם נפגם (ראה: ברודי, שם, עמ' 168). נוסח המדרש בכתב יד זה דומה במידה רבה למדרש שאותו (בשלושה חלקים נפרדים) בכתב היד השני, ובחלק ששרד ממנו מתוארת האגדה החל מתחקורו של הנער שלמה לאחר נודויו ועד הקטע שבו שלמה מראה לבניהו בן יהוידע את האדם בעל שני הראשים.
- 5 המדרש פורסם תחת שם זה אצל א' ילינק, בית המדרש, ב, ירושלים תשכ"ז, עמ' 106–107. שמו של המדרש מתבסס על הפסוק: 'אל יתהלל חכם בחכמתו...' (ירמיהו ט, כב), ובין היתר הוא נשען על המסורת המופיעה בתלמוד הירושלמי (סנהדרין ב ו, יג ע"א), המספרת שהאות יו"ד באה להתלונן בפני הקב"ה על כך ששלמה הרבה לו נשים. המדרש פורסם גם אצל י"ד אייזנשטיין, אוצר מדרשים, ניריורק תרע"ה, א, עמ' 16; לנוסח מעובד ראה: י"ש פרחי, ספר עשה פלא השלם, ירושלים תשט"ו, עמ' לה–לח.
- 6 ילינק, שם, חדר רביעי, עמ' 151–152. נוסף על נוסח האגדה המופיע אצל ילינק יש להזכיר פרסומים נוספים של האגדה: א' עראקי הכהן, ספר המעשיות, בגדד תרנ"ב, י ע"א – יא ע"ב; פרחי, שם, עמ' מ–מב; יוסף חיים מבגדד, ספר נפלאים מעשיו, ירושלים תרע"ב, מס' כח, עמ' כא. הנוסח של ילינק פורסם גם במקורות הבאים: אייזנשטיין, שם, עמ' 533–534; ל' גינצבורג, אגדות היהודים, ה, רמת גן תשל"ה, עמ' 85; ח"נ ביאליק וי"ח רבניצקי, ספר האגדה, תל אביב תשכ"ב, עמ' צב. במקורות רבים של האגדה ראה: גסטר (לעיל, הערה 1), עמ' 206–207.
- 7 למגמות ההרחבה באגדה היהודית בימי הביניים ולניתוח סיפורים מייצגים בארבע סוגות ספרותיות בסיפור העברי בימי הביניים: אגדה, אכסמפלוס, נובלה ומעשייה, ראה: ע' שפירא, מגמות ההרחבה בסיפור העברי של ימי הביניים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד, עמ' 160–208.

להביא תמונה לעמוד זה

א

בכתב היד הראשון,⁸ המתוארך למאה השלוש עשרה,⁹ לא שרד סוף הסיפור, המתאר את חזרתו של שלמה לכס המלכות, והוא נקטע בתחקורו של שלמה בידי בניהו.

TS Ar. 46.24

עמוד א

1. אמר י"י אל יתהלל חכם בחכמתו וג' הדא {א}
2. אעתדא לסלימאן בן דאוד בעד הדא אלממלכה אלעט'ימה
3. וטה קיל הדא אלפסוק אלמדכור פוק אל יתהלל וג' ((וקת))
4. קעודה עלי כרסה מלכה קאל ליס פי גמיע [] [א]חכם
5. מני ולא יכון אבדא פאע[גב]תה נפסה ואללה תעאלי יבגץ
6. אלמעגב[י]ן באנפסהם (וא)כתר מאפעל אנה גאן ((עלי))
7. אלמכתוב פי אלתורה ולא ירבה לו נשים וג' תפסיר הדא
8. אלפסוק לא יכתר מן אלנסא ולא יזול ק[ל]בה קאל הו ((אנא))
9. אכתר ולא י[ט]גא קלבי פקאמת (בין) ידי אלרב
10. פקאלת יאכאלקי הל כתבת פי אלתוריה חרף לתבטל
11. פקאל לא פקאלת אליוד איש דנבי אנה לאמא דא ((אבטלנ[י]))
12. סלימאן בן דאוד פאנך אנת קלת ולא ירבה לו
13. קאל הו ארבה פגובהא {אל}אללה תעאלי ועזי וגלאלי
14. לא אסתופי חקי וחקך פקאל אללה לאשמדאי
15. אדהב לסלימאן פכד אל כתם אל{{מ}}מלכה ואכלעה
16. מן עלי כרסיה ואשתבה כשבהה ואקעד
17. פימכאנה פפעל כדלך אשמדאי כמא
18. [או]צאה אללה וצאר סלימאן גאיל חאיר [יד]ור
19. מן חארה אלי חארה ומן זקאק אלי זקאק ומן קריה
20. אלי קריה והו יציח ויקול אנ[י] קהלת הייתי מלך
21. על ישראל בירושלים

8 כ"י TS Ar. 46.24, והוא כולל שני עמודים (בראשון עשרים ואחת שורות ובשני עשרים שורות) בכתובה מזרחית ובכתב יד קריא.

9 בדיקת תצלומי כתבי היד המוזכרים במאמר זה בוצעה בידי גב' תמר לייטר מן המכון לפלאוגרפיה בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ועל כך נתונה לה תודתי.

תרגום

עמוד א

אמר ה' אל יתהלל חכם בחכמתו וגו' (ירמיהו ט, כב) זה
 שעבר על שלמה בן דוד לאחר המלוכה הגדולה
 יש אומרים זה הפסוק הנזכר לעיל אל יתהלל וגו' היה בזמן
 שישב על כסא מלכותו, אמר אין בכל¹⁰ חכם יותר
 ממני, ולא יהיה לעולם, התגאה בעצמו, וה' יתעלה מתעב
 את אלו שמתגאים בעצמם, ויותר ממה שעשה (שלמה) שעבר על
 הכתוב בתורה ולא ירבה לו נשים וגו' (דברים יז, יז), תרגום זה
 הפסוק לא ירבה לו נשים ולא יסור לבבו, אמר הוא אני
 ארבה ולא יגבה לבבי, עמדה.....¹¹ לפני האל
 ואמרה, בוראי האם כתבת בתורה אות שתתבטל
 אמר לא, אמרה (האות) 'יוד' מה חטאי אני, למה זה ביטל אותי
 שלמה בן דוד, הרי אתה בעצמך אמרת ולא ירבה לו
 אמר הוא 'ארבה', השיב לה האל יתעלה, בכבודי ורוממותי
 לא אשלים שלי ושלך, אמר האל לאשמדאי
 הבא את שלמה, קח את חותם המלכות והשלך אותו
 מעל כסאו, והדמה כדמותו, ושב
 במקומו, ועשה כך אשמדאי כמו
 שציווהו האל, ונעשה שלמה נודד במבוכה, סובב
 מרובע לרובע, ומדרך לדרך ומכפר
 לכפר והוא צווח ואומר אני קהלת הייתי מלך
 על ישראל בירושלים

10 המילה החסרה הייתה ככל הנראה 'אלעלם', כלומר בכל העולם.

11 המילים החסרות הן 'האות יו"ד'.

עמוד ב

1. וכאנו אלנא[ס] [י]צחכון מנה ויקולו אנטרוו הדא ((אלצבי))
2. אלמגנון אלדי יקול אנ[י] קהלת וכאן כדלך גאיל ג' סנין ((מן בעד))
3. ג' סנין אקאל(א) אללה ורחמה כ"ק (=כמא קאל) יי אלרחום <ו>חננון ((ודכר לה זכות))
4. אבות כ"ק אלפסוק ופק[דתי] בשבט פשעם ((ובנגעים))
5. עונם כדאלך יקילנא אללה ויר[ח]מנא ויגפר דנובנא ((כ"ק))
6. מחיתי כעב פשעך וג' וכ[א]ן אשמדאי יאתי עלי
7. ח(ר)מה כלה חתי אתא אלי ואחדה
8. (קא)ל להא עלי הייאה אני ארידך
9. פי הדא (פקאלת לה) אן כא[ן] הדא פ[ע]לך
10. חאש(ה) ללה אן [ת]כון אנת [סלי]מאן (פסת)קבל אלי אם
11. סלימאן פקאלת לה (יא)בני [ב]טן כרגת מנהא תאתי((ה))
12. [פ]כיף הדא פקאל להא יאבד מן הדא פלמא סמעת
13. דלך צרבת וגההא ו(כר)ק(ת) תיאבהא ונתפת שעה
14. ומצ'ת אלי בניהו ואכבר(תה) באלכבר פמא סמ[ע] דלך
15. כרק תיאבה ונתף [ש]ע[ר]ה[ה] (וקאל) אן (כאן) הדא פמא א...
16. ה[ד]א אלצבי [אלדי] מוג[ד] (הדא) אלאזקה הו [ס]ל[י]מאן והדא
17. אלגאלס על אלכרסי הו אשמדי (ו)בעת ורא אלצבי ((אל)גאיל))
18. קאל לה מן אנת קאל לה אנא סלימאן בן דאוד אלדי ((כ[נ]ת))
19. מלך עלי ישראל פ[קאל] לה אי[ש] ציירך פי הדא אלחאל קאל לה
20. כנת גאלס על כרסי מלכי ח[תי] א[ת]א) ריח עאצף

עמוד ב

והיו האנשים צוחקים ממנו ואומרים ראו זה הבחור
המשוגע שאומר אני קהלת, והיה כך נודד שלוש שנים. לאחר
שלוש שנים, חס עליו האל וריחמו, כמו ש(נ)אמר: ה' אל רחום וחנון,¹² וזכר לו זכות

אבות, כמו שאומר הפסוק (תהלים פט, לג) ופקדתי בשבט פשעם ובנגעים
עונם, כך יחוס עלינו האל וירחם עלינו ויכפר על עווננו כמו שנאמר
מחיתי כעב פשעך וגו' (ישעיהו מד, כב), והיה אשמדאי בא על
(אשה אסורה?).... עד שאפילו בא אל אחת
..... אמר לה... בצורה שאני רוצה בכ
בזה..... (אמרה לו) אם כך מעשיך
חלילה לאל שתהיה אתה שלמה, וכשבא לאם
שלמה, אמרה, בני, (ב)טן שיצאת ממנה, תבוא אליה
איך ייתכן, אמר לה על כל פנים, כיוון ששמעה
זאת, הכתה בפניה וקרעה בגדיה ותלשה שערותיה
ובאה אל בניהו וסיפרה לו את המעשה, כאשר שמע זאת
קרע בגדו, ותלש שערו, ואמר אם כך זאת...
הבחור הזה (השרוי) במצוקה זה הוא שלמה וזה
היושב על הכסא הוא אשמדאי, ושלח אחרי הבחור הנודד
אמר לו מי אתה, אמר לו אני שלמה בן דוד שהייתי
מלך על ישראל, אמר לו מי הביא אותך לידי מצב זה, אמר לו
הייתי יושב על כסא מלכותי עד ש(באה) רוח סערה

האגדה בכתב יד זה נקטעת בשלב שבו מתווכר שלמה ('הבחור הנודד') בידי בניהו, וסביר
להניח שבהמשך הדברים בא תיאור גירושו של אשמדאי והחזרתו של שלמה למלוכה,
ברוח הנוסחים המוכרים לנו ממדרש 'אל יתהלל'. אף ייתכן כי בדומה לשני כתבי היד
האחרים (ראה להלן), צורפה לסיפור גם כאן האגדה על הוצאת אדם בעל שני ראשים
בידי אשמדאי.

ביחס לנוסח המדרש שהדפיס ילינק,¹³ ניתן להבחין בשתי תוספות בולטות בנוסח

12 על פי שמות לד, ו; תהלים פו, טו.

13 הנוסח המובא אצל ילינק מבוסס על כ"י מינכן 222, המתוארך למאה השש עשרה (ראה: ילינק [לעיל, הערה
5], הקדמה לחדר השישי, עמ' xxvii). המדרש מופיע בדף 46b בכתב היד. ראה: M. Steinschneider,

שבכתב היד מן הגניזה: האחת מופיעה לאחר תיאור שלמה המלך כמי שגבה לבו, ונאמר בה כי הקב"ה מתעב את המתגאים בעצמם (ע"א, שורות 5–6), ונראה שמתרגם המדרש ביקש להדגיש ולחדד את המסר החינוכי והמוסרי שבסיפור. התוספת השנייה באה לאחר השלב שבו האל ירחם על שלמה אחרי שנדד שלוש שנים, ומופיע בה ציטוט על תיאור האל כ'רחום וחנון', וכן פסוקים הנוגעים לגמול מישעיהו ומתהלים. כמו כן מייחל מתרגם המדרש כי האל ירחם על עם ישראל ויכפר על עוונותיו (ע"ב, שורות 3–6). ניתן להעריך שתוספות אלה נועדו להעברת מסרים לקהל הקוראים והשומעים של האגדות, ואולי אף לקשור ברמיזה את האגדה על שלוש שנות נדודיו של שלמה למצבו של עם ישראל שגלה בשל חטאיו. הצד השווה שבשתי התוספות הללו הוא המסר בדבר יחסו של האל לאדם החוטא, הכולל גם ענישה אך גם רחמים. מתוספות אלה, וכן מן הדיאלקט הערבי שבו נכתב נוסח המדרש שנתגלה בגניזה, עולה שהוא נועד להעביר מסר חינוכי ודתי להמוני העם, בין אם קראו את המדרש בעצמם ובין אם שמעו אותו על פה.¹⁴

ב

בכתב היד השני¹⁵ מופיעה האגדה המוכרת לנו ממדרש 'אל יתהלל' בנוסח שונה במקצת; קטע האגדה ששרד בכתב היד מתחיל בתיאור הלעג של האנשים לשלמה בעת נדודיו, ומסתיים בסוף הקטע במדרש (בנוסח המודפס) העוסק בשלמה.¹⁶ מבדיקה פלאוגרפית

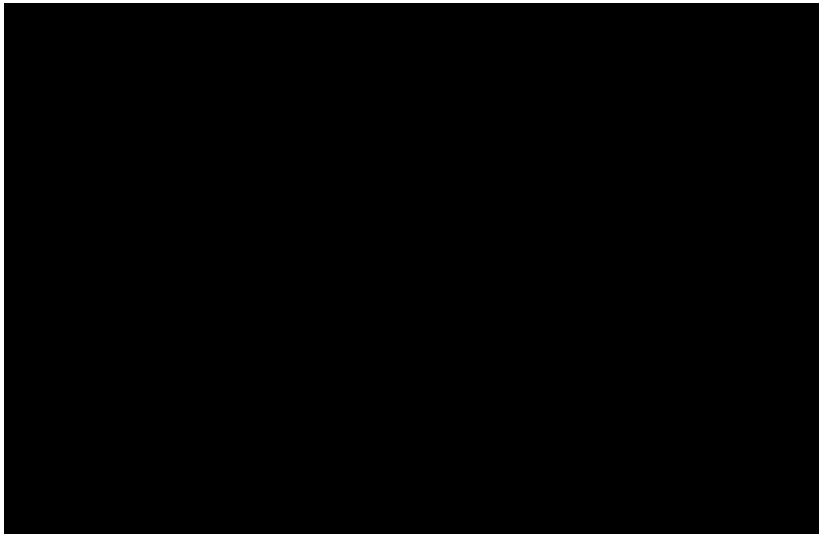
Die Hebräischen Handschriften der K. Hof- und Staatsbibliothek in München, München
1895, p. 100

14 כבר בתקופת חז"ל היו נפוצות הדרשות בציבור ובמיוחד הדרשות בענייני אגדה. ראה: י"ל צונץ, הדרשות בישראל, נערך והושלם בידי ח' אלבק, ירושלים תשי"ד, עמ' 163–175. על הדרשות בציבור בתקופת חז"ל ראה: י' גפני, 'על דרשות בציבור בבבל התלמודית: "הפירקא"', כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת – אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, בעריכת ש' אליצור ואחרים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 121–129; י' היינמן, דרשות בציבור בתקופת התלמוד, ירושלים תשל"א, עמ' 7–28; י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, א, רמת גן 1991, עמ' 17–26.

15 נוסח המדרש שרד ב-TS NS 163.37 (שני עמודים במיקרופילם) וב-TS NS 163.105 (המשך המדרש מופיע במיקרופילם החל בטור השמאלי של העמוד השני וממשיך בטור הימני של העמוד הראשון עד לאמצע השורה השנייה בטור השמאלי שבאותו עמוד; לאחר מכן מופיעות המילים 'ובעד אן קעד שלמה עלי כרסי מלכה' [= 'לאחר שלמה ישב על כסא מלכותו'], המחברות מדרש זה לאגדה על אשמדאי שהוציא אדם בעל שני ראשים; ראה להלן).

16 בנוסח המודפס אצל ילינק, המדרש ממשיך לספר על 'דוד מלך ישראל' ועל 'קרח בן לוי', כדי לפרש את הביטויים 'אל יתהלל הגבור בגבורתו' ו'אל יתהלל עשיר בעושרו' (בהתאמה), המופיעים בהמשך הפסוק בירמיהו. ראה: ילינק (לעיל, הערה 5), עמ' 107–108.

של תצלומי כתבי היד ניתן לתארך אותם למאות האחת עשרה – השתים עשרה. כתב היד כתוב בכתיבה מזרחית בינונית (באותיות לא מרובעות שאינן מתחברות), אם כי דיאלקט השפה הערבית מאפיין יותר את יהודי צפון אפריקה באותה העת. ייתכן שמדובר בטקסט שהועתק מכתב יד שהביאו למזרח יהודים מצפון אפריקה (מאימת הרדיפות?).

לסגור את העמוד עם תמונה

TS NS 163.37

עמוד א

1. אלנאס יסתהזו בה ויקולו הדא צבי
2. מגנון אלמלך קאעד פי קצרה עלי כרסי
3. מלכה והדא יקול אנא אלמלך וגאז עליה
4. דלך אלמעני ג' סנין והו יגול ויציח
5. וכאן אשמדאי יאתי אלי נסאה וכאנו
6. יצ'נוה שלמה חתי גאי יום אלי ואחד"ה
7. מנהם והי מעתזלה נדה וטלב מנהא
8. מא יטלב אלרגאל מן [אלנסי] קאלת לה פמא
9. הדא גירת סנתך תגי אליי ואנא נדה
10. קאל אללה עז וגל
11. חכם אלחרף.
12. ותם איצא מצ'אאם
13. (שלמה)...קאל [לה]מנך כדי וכד(י)

עמוד ב

1. קאלת לה יאבני מן מוצ'ע אן כרגת תטלב
2. מנה לדה אן כנת תטלב הדא ליס אנת
3. אנת שלמה מצ'את אלי בניהו בן יהוידע
4.(ק)¹⁷ כהן גדול פקאלת לה טלב מני שלמה
5.(יוכדי) פלמא סמע דלך שק תיאבה
6. ונתף שערה וקאל אן כאן שלמה טלב
7. הדא ליסהו שלמה וליסהו אלא אלגני בלא
8. אן אלצבי אלדי יגול פי אלקרי הו שלמה פקאל
9. כל צבי פלמא גא אליה קאל [לה]
10. יאבני בן מן אנת פקאל לה אנא שלמה
11.דוי[ד] מלך [י]שראל פקאללה יאבני
12. איש כאן (בה)דך קאל ליה יום ואחד

17 בכתב היד מחוקה המילה בתחילת השורה וניתן להבחין, בספק, רק בקצה האות קו"ף בתחתית השורה. ייתכן שהמילה המחוקה היא 'וצדוק', שהיה הכוהן שמשח את שלמה למלך (מלכים א' א, לט).

TS NS 163.37

תרגום

עמוד א

האנשים מלעיגים עליו ואומרים זה הבחור
 משוגע המלך יושב בארמונו על כס
 מלכותו וזה אומר אני המלך ועבר עליו
 העניין הזה שלוש שנים והוא מסתובב וצועק
 והיה אשמדאי בא אל נשותיו והיו
 חושבים שזה שלמה עד שיום אחד בא אל אחת
 מהן שהיא מופרשת נידה וביקש ממנה
 מה שמבקשים הגברים מהנשים אמרה לו
 מה זה שינית מנהגך שתבוא אלי כשאני נידה
 אמר השם 'תהדר ויתעלה'.....
 של האות

וכמו כן בא..... אם

(שלמה) אמר לה ממך כך וכך

עמוד ב

אמרה לו בני ממקום שיצאת תבקש
 משם את התענוג, אם מבקש אתה זאת אינך
 אתה שלמה. באה אל בניהו בן יהוידע
 וצדוק כהן גדול, אמרה לו תבע ממני שלמה
וכאשר שמע זאת קרע את בגדיו
 ותלש שערו¹⁸ ואמר אם (באמת) שלמה תבע
 זאת אין הוא שלמה ואינו אלא שד, ו
 כי הבחור המשוטט בעיירות הוא שלמה, ואמר
 ... כל בחור, וכאשר בא אליו אמר לו
 בני בן מי אתה אמר לו אני שלמה
 (בן) דויד מלך ישראל, אמר לו בני
 איפה היית? אמר לו יום אחד

13. כנת קא(עד).....¹⁹ מלכי חת[ן] דכל פי קלבי
 14. תשמך..... ומן... (א)ל(י) אלאן

TS NS 163.105

עמוד ב, טור שמאלי

1. נגול פי אלמדן ואלקרי ו[ז]אל עקלי קאל לה
2. יאבני לך בהדא עלאמה קאל נעם קאל
3. לה איש אלעלאמה קאל לה תד'כר אלוקת
4. אלדי מלך אדוניה אכי וקת אן אכ'ד בידי
5. אלואאחדה ועמל ידי פי ידך וידי אלאכרי
6. פי יד נתן אלנבי ווקפת אמי וקבלת ראס אבי
7. קאל לה בניהו בן יהוידע נעם כדי
8. כאן פדעי בניהו ללסנהדרין ולישראל
9. וקאל להם גמיע מא חל בש.....
10. להם אמצ'ו אכתבו אסאמי אללה.....
11. מעכם ותדכלו אלי (אלגני)....
12. ותאכדו כאתמה (מן ידה)....פי
13. יד שלמה קאל כאיפין נ(חן מנה) קאל להם
14. מעכם אלסבעין אסם מן אסמה אללה

עמוד ב, טור ימני

1. (ותכא)פו מנה הדא אנא אמצ'י מעכם פמ(צ'א)
2. (ואצ'לו) אליה והו גאלס עלי כרסי אלמלך ודאר(ו)
3. חולה וצ'רובה ואכדו אלכאתם מן ידה וטל(בו)
4. אן יקתלוה חת[ן] (צ)איח צאיח מן אלסמא והו

19 מן הנוסח המופיע לעיל נראה כי המילים שנמחקו הן 'עלי כרסי', במובן של 'על כס' (מלכותי).

הייתי (יושב על כס) מלכותי עד שנכנסה בלבי
התנשאות ומן (אותו היום) ועד עכשיו

TS NS 163.105

עמוד ב, טור שמאלי

אנו נודדים בערים ובכפרים וניטלה דעתי אמר לו
בני יש לך בזה סימן, אמר כן, אמר
לו מה הסימן? אמר לו זכור הזמן
שמלך אדוניה אחי,²⁰ בשעה שהחזיק בידי
האחת, ושם את ידי בידך, וידי השנייה
ביד נתן הנביא, ועמדה אמי ונישקה את ראש אבי
אמר לו בניהו בן יהוידע כן כך
היה, (אז) קרא בניהו לסנהדרין ולישראל
ואמר להם את כל שאירע.....
להם, בואו וכתבו שמות האל.....
אתכם ותכנסו אל (השד)....
ותקחו את חותמו (מידו) ב'
יד שלמה, אמרו פוחדים (אנו ממנו) אמר להם
עמכם שבעים שמות²¹ משמות ה'

עמוד ב, טור ימני

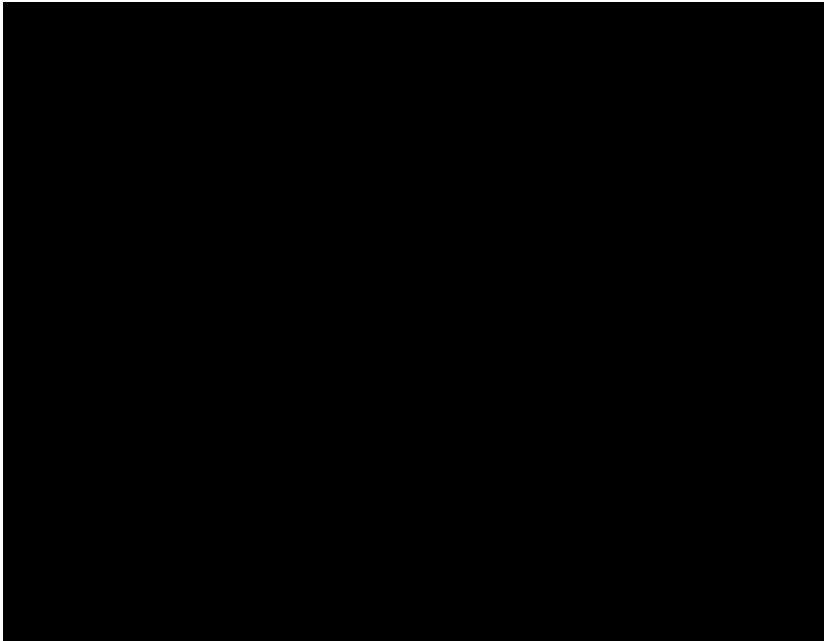
(ואתם פוחדים) ממנו כך, אני אלך אתכם, וכשהלך
והגיעו אליו והוא יושב על כסא המלכות, וסבו
סביבו, והכו אותו ונטלו את החותם מידו, וביקשו
להורגו, עד שיצאה בת קול מהשמים ו'

20 בנוסח של ילינק מופיע 'שבשעה שמלכת' (ללא אזכור אדוניה); ראה: מלכים א' פרק א.
21 בנוסח המופיע אצל ילינק: 'וכי שם אחד יכול לכמה שמות', מבלי להזכיר את המספר 'שבעים'. לפי פשט הדברים, לכל אחד מחכמי הסנהדרין 'שם אחד' של האל ולכולם יחד היו שבעים שמות. עם זאת, המספר שבעים הוא מספר טיפולוגי, והרעיון שיש לקב"ה שבעים שמות מופיע במדרש. ראה למשל: במדבר רבה יד, יא; מדרש זוטא, שיר השירים, פרשה א. פירוט השמות השונים מופיע בפירושו של בעל הטורים לפסוק 'אספה לי שבעים איש' (במדבר יא, טז). גרסה אחרת לפירוט השמות מופיעה במדרש אותיות דרבי עקיבא השלם, נוסח א, אות א. ראה: א' ורטהיימר, בתי מדרשות, ב, 'ירושלים תשי"ג', עמ' שנ-שנא.

5. יקול לא תקתלוה באן מן קבלי כאן הדא
6. אלאמר ... פקאלו אלסנהדרין מן סבב
7. ה[ד]ה ... אלסמא קאל אלה פי אלתוראה (חל)
8. [הד]א אלמעני פרדו כאתמה פי ידה
9. חסנה וגמאלה ועאד אלי מלכה
10. פבעד (ד)לך קאל שלמה א(י)ן מלכי ואין ((גברותי))
11. (ואי).....תי מא נפעני פי הדא אלוקת שי
12. אלא.....(ג)פסה פי הדא אלדוניא
13. אן אלל[ה] ע(ז)גל ירפעה פי אלאכרה וליס
14. פי אלדו(ניא) לאן קאל

עמוד א, טור שמאלי

1. אלכתאב ואלמתואצ'עין הם אלה יקימו
2. פי אלארץ' ובעד אן קעד שלמה עלי

אמרה אל תהרגו אותי, כי מאתי היה
 הדבר.... אמרו הסנהדרין מחמת
 זה.. השמים, אמר האל בתורה...
 בענין זה, והחזירו את החותם לידו
 היופי והחן, ושב למלכותו
 לאחר זאת אמר שלמה, היכן מלכותי והיכן גבורתי
 לא הועיל לי בזמן זה כלום
 אלא..... עצמו בעולם הזה
 כי ה' יתרום ויתעלה יגביה אותו בסוף, ואין
 בעולם לפי שאמר

עמוד א, טור שמאלי

הכתוב: 'וענוים יירשו
 ארץ' (תהלים לז, יא). ולאחר שישב שלמה על

גם בנוסח המדרש המופיע בכתב היד השני ישנם מספר שינויים ותוספות ביחס לנוסח המוכר לנו במהדורה המודפסת של ילינק. נציין שניים מהם הנוגעים להיבט המוסרי: כאשר בוחן בניהו את שלמה ('הבחור המשוטט בדרכים'), עונה לו שלמה כי לפני שהושלך מכיסא מלכותו נכנסה בלבו התנשאות – תוספת המדגישה את המסר של המדרש הפותח במילים 'אל יתהלל'. כמו כן, לאחר הצגת מוסר השכל העולה מן האגדה, שכוחו וגבורתו של האדם אינם מועילים לו כלום ומי שמשפיל עצמו ה' מגביהו,²² מופיע ציטוט מספר תהלים המבטא מסר זה. ואולם, אם בנוסח המופיע אצל ילינק הפסוק הוא 'זבחי אלהים רוח נשברה וגו'' (נא, יט), הרי בכתב היד מן הגניזה מופיע הפסוק 'וענוים יירשו ארץ' (לז, יא).²³

22 השווה: 'ללמדך שכל המשפיל עצמו הקב"ה מגביהו וכל המגביה עצמו הקב"ה משפילו' (עירובין יג ע"ב; ובמקבילות: שם נד ע"א, נדרים נה ע"א).

23 בנוסח המדרש בכ"י לונדון Add. 27089 (ראה להלן), וכן בנוסח המדרש בכ"י דרמשטט 12695 (Cod. Or. 32/25) מן המאה הארבע עשרה, מופיעים שני הפסוקים בזה אחר זה; תחילה מצוטט הפסוק 'וענוים יירשו ארץ...' ואחר כך הפסוק 'זבחי אלוהים רוח נשברה...!'

ג

בכתב יד מסדרת TS NS 163²⁴ מופיעה בהמשך אגדת שלמה ואשמדאי גם האגדה המוכרת לנו ממקורות אחרים על האיש בעל שני הראשים שהוציא אשמדאי מתחת לקרקע והראהו לשלמה. אגדה זו, שנראה כי מקורה בבלי,²⁵ אינה מופיעה בספרות הרבנית, אך שרידים ממנה התגלגלו לאורך ימי הביניים.²⁶

להלן יובא המדרש שנמצא בכתב יד מן הגניזה הקהירית ובו מופיעה גרסה של אגדה זו בערבית-יהודית,²⁷ תוך השוואתה לנוסח שפרסם ילינק על פי כתבי יד אירופיים.²⁸

TS 163.105

עמוד א, טור שמאלי

1.
 2. ובעד אן קעד שלמה עלי
 3. כרסי מלכה דכל אליה אשמדאי קם (י'פ')
 4. יפתקדה קאל ליה יאשלמה [ת]קול (פאנך)
 5. אעלם אלנאס כלהם קאל לה אדא אנא
- 24 האגדה מתחילה בשורה השלישית של הטור השני של העמוד הראשון בצילום של כ"י TS NS 163.105, לאחר המילים 'ובעד אן קעד שלמה עלי כרסי מלכה' (= 'ולאחר שישב שלמה על כסא מלכותו'). היא נמשכת בכ"י TS NS 163.83, שבו שרד חלק נוסף של האגדה, עד לשלב שבו זימן שלמה את חכמי הסנהדרין למשפט שאמור היה להתקיים למחרת היום.
- 25 על כך העיר אברהם עפשטיין: 'וגם אמרו רבים בדרשותיהן שרגילין בהם כי אשמדאי הביא אדם א' מבני קין לפני שלמה המלך שהיה חולק עמו ואומר לו שבני אדם תחת הארץ והביא לו אדם א' מהם בשני ראשים וי"א בשבעה ראשים, כל המעשה ולפי שלא מצינו אותו המעשה בתלמוד לא כתבנוהו כאן. גם זה לקוח מאיזה מדרש שלא הגיע אלינו... זוהי אגדה בבליית, כי השם אשמדאי לא נמצא בירוש' ומדרשים קדמונים' (א' עפשטיין, 'הגהות לפירוש ר"י הברצלוני לס' יצירה והערות על המדרשים שמביא', קבץ על יד, ב [תרמ"ו], נספחים, עמ' 6).
- 26 ציון דרך מרכזי בחקר אגדה זו הוא מאמרו של הרב יהודה זלוטניק (אבידע) שפורסם בשנת תש"ו בכתב העת סיני. במאמר מובאת אגדה זו כעדות על התופעה של אנשים בעלי שני ראשים (תאומים סיאמיים) בימים עברו, תוך התייחסות למקורות מן הספרות הרבנית והספרות הזוהרית. זלוטניק בחר כמקור מרכזי לאגדה את הנוסח שפרסם ילינק, ובהערות ציין חילופי נוסח המופיעים בספר המעשיות של אלעזר עראקי הכהן (לעיל, הערה 6, נוסח א) ובספר עשה פלא של יוסף שבת' פרחי (לעיל, הערה 5, נוסח ב). ראה: י"ל זלוטניק, 'אנשים בעלי שני ראשים', סיני, יט (תש"ו), עמ' יז-כה.
- 27 שני הקטעים מופיעים בכ"י TS NS 163.105 (בצילום כולל כתב יד זה שני עמודים שבכל אחד מהם שני טורים; הקטע הרלוונטי מופיע בטור השמאלי של העמוד הראשון ובטור הימני של העמוד השני), ובכ"י TS NS 163.83 (בשני עמודים).
- 28 ראה: ילינק (לעיל, הערה 5), הקדמה לחדר רביעי, עמ' xv.

תרגום

עמוד א, טור שמאלי

.....

.... ולאחר שישב שלמה על

כסא מלכותו,²⁹ נכנס אליו אשמדאי

לבקרו, אמר לו: שלמה, אתה אומר שהנך

חכם מכל בני האדם, אמר לו אם אני

29 חיבור שתי האגדות, זו המוכרת לנו ממדרש 'אל יתהלל' וזו העוסקת באדם בעל שני ראשים, באמצעות המשפט 'ולאחר שישב שלמה על כסא מלכותו', יוצר רצף שממנו ניתן להסיק כי תחילה מלך שלמה, ובעקבות חטאיו גורש בידי אשמדאי שהדיחו מכסאו; לאחר שלוש שנים האל ריחם על שלמה והחזירו לכס המלוכה בסיוע בניהו בן יהוידע והסנהדרין שגירשו את אשמדאי. ואולם, על פי נוסח זה יכול היה אשמדאי להיכנס לארמון המלוכה, וכך יום אחד נכנס לבקר את שלמה המלך והציג לו את האדם בעל שני הראשים. הישארותו של אשמדאי בארמון המלוכה מובנת על רקע בת הקול שאמרה לסנהדרין לא להרוג אותו, שכן הוא נשלח בידי האל להעניש את שלמה.

6. אוריתך שי לה תראה קט פיאמך
7. תקר לי קאל נעם פרד ידה אלי אלארץ³⁰
8. ואכרג לה רגל לה ראסין וד' ידין
9. וד' רגלין וגת'ה ואחדה [פלמא אן
10. ראה שלמה רעב מנה וקאל
11. אדכלוה אלי אלכזאנה וצי(ח) לי
12. בבניהו בן יהוידע פגא אליה
13. קאל לה יאבניהו איש תקול

עמוד ב, טור ימני

1. אתחתנא אחד מן בני אדם קאל לה וחק
2. ראסך יאסידי אלמלך מא נעלם אלא מא ס
3. ס[מ]עת [מן] אחיתופל אסתאד אבוך ומעלמ(ה)
4. באן תחתנא ב[נ]י אדם פקאל לה אדא א(ו)ריתך
5. ואחד מנהם קאל לה וכיף נראהם ובין כל
6. ארץ' וארץ' ת"ק עאם פקאל לה אכרג מן
7. אלכזאנה פכרג לה אלרגל לה ראסין וד'
8. ארגל וד' אידין וד' אעין פלמא ראה
9. בניהו תראמא עלי וגהה וקאל תבארך
10. אללה אלדי אחיאנא ותבתנא להדא אלוקת
11. אלדי ראינא הדא קאל לה ממן אנת קאל
12. לה מן בני אדם קאל למן תנתסב קאל
13. לאדם ואנא מן קין קאל לה אי מוצ'ע
14. תסכנו קאל לה פי אלארץ' אלספליה

30 בנוסח המופיע אצל ילינק נכתב: 'הושיט ידו בארץ תבל'. במדרש כונן (המאה התשיעית), המתאר את השמים והארץ ואת הגיהנום וגן העדן, מופיעה 'ארץ תבל' כמקום שבו ישנם יצורים משונים: 'יש בתבל שס"ה מיני בריות ויש מהם בני אדם שראשן וגופיהן דומה לשור, והם מדברים כבני אדם, ויש מהם שיש לו שני ראשים וד' אזנים וד' עינים וב' חוטמין וב' פיות וד' ידיים וד' רגלים וגופיהן אחד, וכשהן יושבין דומין לשני' בני אדם וכשהן הולכין דומים לאדם אחד ובשעה שאוכלין ושותין מריבין זה עם זה לומר אתה אכלת יותר ממני ואתה שתית יותר ממני...' (מדרש כונן, קראקא ת"ח, ז ע"א).

אראה לך דבר שלא ראית כלל מימך
 תודה לי? אמר לו כן, השיב ידו לאדמה
 והוציא לו אדם בעל שני ראשים וארבע ידיים
 וארבע רגליים וגוף אחד,³¹ וכאשר
 ראה שלמה נבהל ממנו ואמר
 הכניסוהו לארון³² והזעיקו לי
 את בניהו בן יהוידע, כשבא אליו
 אמר לו: בניהו, מה אתה אומר

עמוד שני, טור ימני

(האם) תחתינו אחד מבני אדם? אמר לו חיי
 ראשך אדוני המלך, אין אני יודע אלא מה ש-
 שמעתי מאחיתופל רבו של אביך ומלמדו
 שיש תחתינו בני אדם, אמר לו אם אראה לך
 אחד מהם, אמר לו ואיך נראה אותם והרי בין כל
 ארץ וארץ ת"ק שנים,³³ אמר לו הוצא מן
 הארון, הוציא לו את האיש שלו שני ראשים וארבע
 רגליים וארבע ידיים וארבע עיניים, כאשר ראה
 בניהו, נפל על פניו ואמר יתברך
 ה' שהחיינו וקיימנו לזמן הזה
 שהראנו זאת, אמר לו: ממי אתה, אמר
 לו: מבני אדם, אמר: למי אתה מתייחס, אמר:
 לאדם ואני מקין, אמר לו: באיזה מקום
 אתם דרים, אמר לו: בארץ התחתונה³⁴

31 בתיאור האדם בעל שני הראשים נוסח הגניזה מפורט יותר, שכן בנוסח שהדפיס ילינק מופיע רק תיאור ארבע העיניים (בהקבלה לשני הראשים).

32 את המילה 'אלכזאנה' ניתן לתרגם גם כחדר קטן (חדרון), בדומה לנוסח המופיע אצל ילינק, שעל פיו אומר שלמה 'הכניסוהו לחדרי'.

33 רעיון זה מופיע גם בתלמוד הבבלי: '...מן הארץ עד לרקיע מהלך חמש מאות שנה ועוביו של רקיע מהלך חמש מאות שנה ובין (כל) רקיע לרקיע מהלך חמש מאות שנה וכן בין כל רקיע ורקיע' (פסחים צד ע"ב).

34 בנוסח המופיע אצל ילינק נכתב: 'אמר לו בארץ תבל' (ראה לעיל, הערה 29). לעומת זאת בנוסח המעשה בספר נפלאים מעשיך של יוסף חיים מבגדד (לעיל, הערה 6), מופיע השימוש בתרגום זה לעברית: 'וא"ל

T-S NS 163.83

עמוד א

1. קאל(ל).....
2. הדא
3. גה וכ.....
4. נעם ק(אל ת)³⁵ לה ומן (אי) נאחיה [ת](שרק)
5. אי נאחיה תגיב קאל לה תשרק מן
6. אלמשרק ותגרבו פי אלמגרבו³⁶ קאל לה
7. תצלין קאל נעם ואיש תצלין קאל לה
8. נקולו כליום מה רבו מעשיך יי כולם
9. בחכמה עשית וג' קאל לה רצאך
10. אן תרגע למוצ'עך או תקם
11. ענד... קאל לה אעמל מעי גמיל
12. ורדנ[י] אלי מוצ'עי קאל שלמה אדעו
13. לי באשמדאי גא אליה אשמדאי

עמוד ב

1. שלמה
2. עלם
3. לה לא.....

מבני אדם אני מתולדות קין ומושבים בארץ התחתונה' (שם, מס' כח, עמ' כא). ייתכן כי זהו הנוסח שרווח במזרח ביחס למקום מוצאו של האדם בעל שני הראשים הנזכר באגדה זו.

35 לא ברור מה מעמדה של האות 'ת' לאחר המילה 'קאל' (ייתכן שמדובר בשגיאה של הכותב).

36 'תשרק מן אלמשרק ותגרבו פי אלמגרבו' (= 'תזרח מהמזרח ותשקע במערב') בדומה למציאות בעולמנו. נוסח זה הפוך מנוסח האגדה המופיע אצל ילינק: 'אמר לו באיזה מקום מזרח השמש אמר לו ממערב ותשקע במזרח'. יש לציין כי בנוסח הגניזה תואמת תשובתו של האיש את יתר העניינים שהוא נשאל על אודותם, שעל פיהם עולמם של בני קין זהה לעולמנו: יש להם שמש וירח, הם חורשים, קוצרים ובעלי צאן ובהמות, ואפילו מתפללים לה' בנוסח הפסוק המוכר לנו מספר תהלים 'מה רבו מעשיך ה' (תהלים קד, כד). אם כן, נשאלת השאלה מדוע להפוך ולשנות את מקום מזרח השמש ושקיעתה דווקא? ניתן להעריך כי פרט זה במדרש עוצב כדי להבחין בין 'ארץ תבל' לעולמנו. ואולם, אפשר גם לשער כי נוסח האגדה בגניזה, שאינו מבחין בין העולמות, זה שלנו וזה של 'בני קין' שממנו הוצא האדם בעל שני הראשים, הוא המקורי, והשינוי הזה נוסף בשלב מאוחר יותר. אכן, השינוי ביחס למקום מזרח השמש ושקיעתה מופיע באמצע רצף השאלות ולא בתחילתו או בסופו, וייתכן אפוא שבמקור היו התשובות אמורות לשקף דמיון בין עולמו של האדם בעל שני הראשים לעולמנו שלנו.

T S NS 163.83

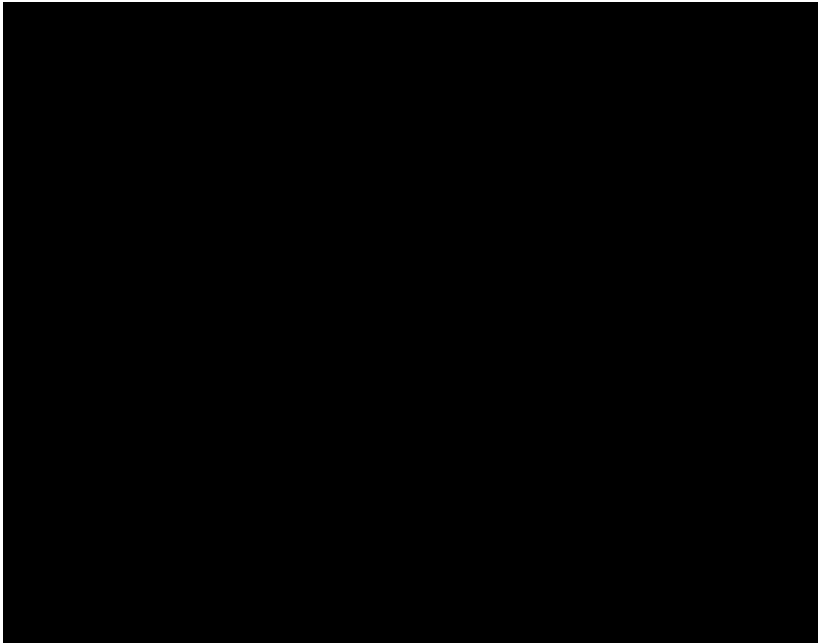
עמוד א

כן, (אמר) לו: ומאיזה צד (תזרח)
 איזה צד תבוא, אמר לו: תזרח
 מהמזרח ושוקעת במערב אמר לו:
 האם אתם מתפללים, אמר: כן, ואיך תתפללו? אמר לו:
 אומרים כל יום 'מה רבו מעשיך ה' כולם
 בחכמה עשית וגו' (תהלים קד, כד) אמר לו: רצונך
 לחזור למקומך או שתשהה
 אצלנו) אמר לו עשה עמי חסד
 והחזר אותי למקומי, אמר שלמה קראו
 לי את אשמדאי, בא אליו אשמדאי

עמוד ב

שלמה
 עלם
 לה לא.....

4. [פל]מא ראי שלמה כדאך
5. אכדה אזוגה אמראה ותואלד לה מניה
6. ז' אולאד [ר'] בצ[ור]ה אלאם וו[א]ח[ד] בצורה
7. [אלאב] ואסתגני גני עט'ים וכ....
8. אלי בעד איאם מאת אלרגל....
9. ... עט'ים ווקע כצום בין אלא[ח]ה
10. יקולו בעץ' לה סבעה ובעץ' יקולו
11. ח' פלמא ראי שלמה דלך דעי באלסנה[דרין]
12. וקאל להם אחכמו הדא אלחכ[ם] [ק]אלו נח(ו)
13. כאיפין אן קלנא ז' כפנא אן ח'³⁷ קאל
14. להם שלמה אמצ'ו באלגדאה נחכם

להוסיף תמונה

37 בנוסח האגדה אצל ילינק מובע חששם של חכמי הסנהדרין בהתלבטות אם האדם בעל שני הראשים הוא אחד או שמה שניים, ואילו בנוסח הגניזה מנוסחים הדברים ביחס למספרם הכולל של האחים – האם הם שבעה או שמונה.

..... וכיוון שראה שלמה כך
 השיאו אישה ונולדו לו ממנה
 שבעה ילדים שישה בדמות האם ואחד בדמות
 האב והתעשר עושר רב....
 לימים מת האיש.....
 ... גדול, ונפל ריב בין האחים
 חלק אומרים שלו שבעה (ילדים) וחלק אומרים
 שמונה (ילדים), וכשראה שלמה כך הזמין את הסנהדרין
 ואמר להם תדונו זה הדין אמרו אנו
 פוחדים, אם אמרנו שבעה אנו פוחדים.... (שהם) שמונה, אמר
 שלמה בואו למחרת לדון.³⁸

אחד המקורות הידועים שבהם מופיעה האגדה הוא דברי התוספות על הסוגיה במסכת
 מנחות העוסקת בהנחת תפילין:³⁹

בעולם הזה ליכא אבל יש במדרש אשמדאי הוציא מתחת קרקע אדם א' (=אחד)
 שיש לו שני ראשים לפני שלמה המלך ונשא אשה והוליד בנים כיוצא בו בשני
 ראשים וכיוצא באשתו בראש אחד וכשבאו לחלוק בנכסי אביהם מי שיש לו שני
 ראשים שאל שני חלקים ובאו לדין לפני שלמה.

בעלי התוספות אינם אומרים באיזה מדרש מדובר ונראה כי המדרש המקורי לא הגיע
 לידינו. תוכן המדרש מופיע בתמציתיות והוא מעלה סוגיה הלכתית בדיני ירושה.

נוסח האגדה שהביאו בעלי התוספות כולל את המרכיבים הבאים:

- א. אשמדאי הוציא מתחת (ה)קרקע אדם בעל שני ראשים והציגו לפני שלמה המלך.
- ב. אדם זה נשא אישה והוליד בנים כיוצא בו בשני ראשים וכיוצא באשתו בראש אחד.

38 בנוסח המופיע אצל ילינק נכתב: 'לבקר אשפט', ברוח הפסוק 'בית דוד כה אמר ה' דינו לבקר משפט...' (ירמיהו כא, יב).

39 בסוגיה מוזכרת, בין היתר, השאלה על איזה ראש יניח אדם בעל שני ראשים את התפילין: 'בעא מיניה פלימו מרבי מי שיש לו שני ראשים באיזה מהן מניח תפילין א"ל או קום גלי או קבל עלך שמתא אדהכי אתא ההוא גברא א"ל אתיליד לי ינוקא דאית ליה תרי רישי כמה בעינן למיתב לכהן' (מנחות לו ע"א). כלומר, מיד לאחר תגובתו הרוגות של רבי יהודה הנשיא על שאלתו של פלימו נאמר כי הגיע אדם כדי לשאול כמה עליו לשלם לכהן בעבור פדיון בנו שנולד עם שני ראשים, כדי להוכיח שאדם בעל שני ראשים יכול להיוולד ויש משמעות לשאלות הלכתיות ביחס אליו. וראה תוספות, שם, ד"ה 'או קום גלי'.

- ג. כשבאו בניו של אותו אדם לחלוק בנכסי אביהם, דרש אותו אדם בעל שני ראשים שני חלקים בירושה.
- ד. הבנים באו לדין לפני שלמה. ארבעת המרכיבים הללו מופיעים גם בנוסח האגדה שנמצא בגניזה (כמו בנוסחים אחרים), וניתן להעריך כי הם הופיעו בגרעין המקורי של האגדה; עם הזמן פותחה אגדה זו ונוספו לה פרטים שונים.⁴⁰

ד

בכתב יד שלישי שנמצא בגניזה,⁴¹ המתוארך אף הוא למאות האחת עשרה – השתים עשרה, מופיע נוסח הדומה במידה ניכרת לכתב היד הקודם.⁴² בנוסח זה מופיעה האגדה על אשמדאי המוכרת לנו ממדרש 'אל יתהלל' יחד עם הוצאת האדם בעל שני ראשים מתחת לאדמה בידי אשמדאי. בכתב יד זה שרד, באופן חלקי, קטע המתחיל בתיאור השאלות ששאל בניהו בן יהוידע את שלמה המלך, כגון אם יש לו סימן שיכול להעיד על היותו מלך בעבר, והוא מסתיים באירוע שבו הציג שלמה לבניהו את האדם בעל שני הראשים.

נוסח דומה לשני כתבי היד האחרונים מן הגניזה הקהירית מופיע בכ"י לונדון, Add. 27089, המתוארך למאות החמש עשרה – השש עשרה.⁴³ כתב יד זה כולל נוסח עברי של האגדה על שלמה ואשמדאי, והוא דומה במידה רבה לשני כתבי היד שבהם מחוברת האגדה ממדרש 'אל יתהלל' עם זו המספרת על הוצאת אדם בעל שני ראשים.⁴⁴ נוסח זה,

40 כך למשל הוסיף ר' בצלאל אשכנזי (המאה השש עשרה), שיטה מקובצת למנחות לז ע"א, על דברי התוספות ביחס לאגדה זו את הדברים הבאים: 'נ"א שלמה בחכמתו הרתיח מים וכסה אחד מן הראשים ושפך הרותחים על ראש השני מחמת צער הרותחים צעק בשני ראשים אמר שלמה ש"מ דתולדה אחת לשתי (!) הראשים ואין נידון אלא כאיש אחד'.

41 TS NS 262.47. מכ"י זה שרדו שני עמודים שהם שני צדדים של דף שמחציתו התחתונה נפגמה ברובה, הכתובים כתיבה מזרחית.

42 TS NS 163.37, 83, 105. על פי הערכתה של הגב' תמר לייטר מן המכון לפלאוגרפיה בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ייתכן שכתב היד השלישי קדם במקצת לזה המקביל לו. נוסח האגדה שבו דומה במידה ניכרת לכתב היד הקודם, אף שמופיעה בו תוספת (שנראה כי הושמטה בטעות בידי מעתיק כתב היד המקביל מן הגניזה) בתשובה של שלמה לאשמדאי ביחס לשאלה אם הוא החכם מכל אדם: 'כדאך אותקני אל(לה)' (= 'כך הבטיחני האל', בדומה לנוסח המופיע אצל ילינק).

43 כתב יד זה כתוב כתיבה אשכנזית וניתן ללמוד ממנו כי הגיית המקץ של הכותב נהגתה כחולם, ומשום כך הוא החליף את הניקוד לחולם במספר פעלים בזמן עבר (למשל: 'עומד', 'אומר').

44 בכתב יד זה בולט ה'תפר' שבין שתי האגדות, שכן האגדה על הוצאת אדם בעל שני ראשים מופיעה בשורה

שהשתמר בשלמותו, יכול לסייע לנו לשחזר את הפתיחה והסיום האפשריים של המדרש, שלא שרדו בשני כתבי היד המקבילים מן הגניזה. תחילת המדרש דומה במידת מה לנוסח מדרש 'אל יתהלל' המופיע בכ"י TS Ar 46.24, וייתכן כי המשכו, שלא שרד, היה בעל תוכן דומה לשני כתבי היד האחרים מן הגניזה שחיברו את שתי האגדות על אשמדאי יחד.

כ"י לונדון Add. 27089 (קטלוג מרגליות, 12/1076)

דף 109b

1. זה המדרש משלמה המלך כתוב כה אמר יי אל יתהלל ((חכם)) בחכמתו כנגד מי אמר
2. ירמיה הנביא מקרא לא אמרו אלא כנגד שלמה המלך (!) ישראל בשעה שישב שלמה
3. על כסא מלכותו בשבח (!)⁴⁵ ונתגאה בלבו ואמר לא היה כמותי מעולם ואחרי לא יהיה
4. כמוני ועבר שלמה על מה שכתוב בתורה לא ירבה לו נשים ולא יסור לבבו
5. אמר שלמה אני ארבה ולא אסור לבבי מיד מה עשה היו מן ירבה עומד
6. לפני הק"ב"ה ואומר לפניו רבונו של עולם כלום כתוב בתורתך אות אחת לבטלה
7. אמר לה לאו אמר לפניו הרי שלמה המלך בטלני ונשא אלף נשים שנאמ' ויהי
8. לשלמה נשים שבע מאות ופילגשים שלש מאות" (על פי מלכים א' יא, ג) שבע מאות מהן חורות⁴⁶ ושלש
9. מאות פ(י)לגשים ועבר על מה שכתוב בתורה לא ירבה לו נשים" אמר הק"ב"ה
10. עלי לריב ריבך ולדון את דינך" מיד אמר הק"ב"ה לאשמדאי

חדשה וברווז כלשהו מסיומה של האגדה הקודמת, ופותחת במילים: 'מעשה שהיה בימי שלמה המלך...'. עם זאת, ניתן להניח שהיה רצף בין האגדות מן הפתיחה 'זה המדרש משלמה המלך... אל יתהלל' לסיום 'סליק זה המדרש', ובאופן זה צורפו האגדות למדרש אחד, שכאמור התפרסם בשם מדרש 'אל יתהלל'. על אף הדמיון הניכר לנוסח המחבר את שתי האגדות בכתבי היד מן הגניזה, במקומות מסוימים דומה הנוסח של כתב יד לונדון דווקא לזה שפרסם ילינק, הנשען על כתב יד ממערב אירופה. כך למשל: 'ארץ תובל(!)', 'מאיזה מקום תזרח אמר לו ממערב ותשקע במזרח', 'אם נאמרו (!) שנים הן מתיראין אנו שמא יהיה אחד'. אף יש לציין כי בנוסח של כתב יד זה שונה הסימן שנתן שלמה לבניהו מן המוכר לנו במקבילות: בנוסחים האחרים נתן דוד את ידו האחת של שלמה ביד בניהו ואת ידו האחרת ביד נתן הנביא, ואילו בכתב יד זה (בקטע שלא צוטט במאמר) נכתב שדוד נטל בידו האחת את יד שלמה ובידו האחרת את ידו של נתן הנביא. ייתכן שבלבול זה נוצר בשל ההמשך, על בת שבע שנישקה את ראשו של דוד.

45 נראה כי צ"ל 'נשתבח'.

46 צורת הרבות של 'חרי', במובן של 'אציל', 'משוחרר' ('בן חורי'). בנוסח מקביל של המדרש בכ"י פרמה-פלטינה 5/2457 (דף 22), מן המאה הארבע עשרה, נכתב: 'ונשא לו אלף נשים שנ' שרות שבע וג' שבע מאות בני חורים ושלש מאות פילגשים'.

11. מלכא דשידאי לך אצל שלמה והכהו מכה אחת ותדמה בדמותו וטול חותמו מידו באותה
12. שעה הלך אשמדאי והכהו מכה אחת ונטל חותמו ונדמה בדמותו וישב על כסאו
13. והיו ישראל סבורין שהוא שלמה המלך והיו יוצאין ונכנסין לפניו והיה שלמה {{שלמה}}
14. משוטט בעיירות ובכרכים והיה אומר אני קוהלת הייתי מלך על ישראל בירושלים
15. עד שפגע פעם אחת בעשיר אחד ושאל לו מי אתה אמר לו אני קוהלת וכשמע העשיר
16. שהוא היה שלמה הכניסו לביתו וציוה לטבוח שור אבוס ובתוך האכילה ההוא (!) אמר לו העשיר
17. למה הייתה (!) מתגאה על ישראל לכך אתה נענש וגרמת לעצמך בשביל גאונך להיות נע
18. ונד" מה עשה שלמה המלך יצא מעליו בפחי נפש ופגש עני אחד ושאל לו מי אתה
19. ואמר לו אני קוהלת כשמע כך הכניסו לביתו וציוה לתקן בישולו מעשבים לפי עוניו {וב'}
20. ובתוך האכילה ההיא אמר לו העני אדונינו המלך אל תתן בלבך רק טוב ואל תירא ואל תחת
21. כי הק"ב"ה ישיבך אל כנך כבתחלה תשען באלהיך כי הוא יושיעך ועליו אמר שלמה המלך
22. בחכמתו "טוב ארוחת ירק ואהבה שם משור אבוס ושנאה בו" (משלי טו, יז) והיו אומר (!) ראו {נער}
23. נער זה שוטה הוא והיה מלך במקומו יושב על כסאו ועכשיו הוא אומר אני קוהלת הייתי
24. מלך על ישראל ב(י)רושלים והיו משחקין עליו עד שעברו עליו שלש שנים והיו (!) משוטט בעירו
25. ובכרכים ואומר אני קוהלת אני הייתי מלך על ישראל בירושלים"

דף 110b

...

13. ... אומר' להם שלמה דינו לבקר משפט" מה עשה שלמה קם בחצות לילה וניכנס

14. בהיכל י' ו' ואמר לפניו רבונו של עולם בשעה שניגליתה עלי בגבעון ואמרת לי שאל
 15. מה אתן לך לא שאלתי לפניך לא כסף ולא זהב אלא חכמה בלבד כדי לשפוט
 16. עמך ישראל כבר הגיע משפט זה לידי ואל תביישיני בפני עמי אמר לו הק"ב"ה
 17. שלמה לבקר אני אתן לך חכמה שנאמ' לאדם מערכי לב מי י' מענה לשון לבוקר
 18. תקע בשופר ונתקבצו כל ישראל אצלו ואומר הביאו אותו האיש בעל שני ראשים
 19. והביאו לו מים חמים ויין ישן וחלוק של שש אמר להם דעו וראו אם לא ארע לזה
 20. מה שארע לזה דעו שהם שנים ואם ארע לזה מה שארע לזה דעו שהם אחד
 21. הביאו לו חלוק של שש והביאו אותו על פני אחד מהם והיה זורק עליו מים חמים
 22. ויין ישן כדי לחזקו מיד צועקים ואומרים אדונינו המלך אנחנו מתים אמר
 23. להם מה טיבכם והלא אמרתם שאתם שנים אמרו לו אין אנו אלא אחד אמר
 24. להם העמידוהו ותנו לו חלק אחד באותו (!) שעה היה אומר כי י' נתן חכמה מפיו
 25. ודעת ותבונה" סליק זה המדרש⁴⁷

בכתבי היד האחרים שדנו בהם לא שרד, כאמור, החלק הראשון של המדרש, הפותח
 בציטוט הפסוק מספר ירמיהו 'אל יתהלל וגו'', שלאחריו מתואר סיפור נדודיו של שלמה.⁴⁸
 כמו כן לא שרד סופו של המדרש על פי נוסח זה, המספר כי לאחר ששלמה אמר לסנהדרין
 'לבקר משפט' פנה שלמה לאל במהלך הלילה, או מעשה המשפט שאירע למחרת היום.
 פתיחת המדרש בפסוק מירמיהו 'אל יתהלל', וכן התיאור בסיום האגדה, מוכרים לנו
 מנוסח המדרש שפרסם ילינק,⁴⁹ וסביר כי הופיעו גם בכתבי היד המקבילים מן הגניזה.
 מהשוואת כתב יד לונדון לשני כתבי היד המקבילים מן הגניזה עולה כי המדרש תורגם
 לערבית יהודית ממקור בשפה העברית. אכן, נוסח מועתק שלו נמצא בתקופה מאוחרת
 יותר (המאה השש עשרה) בשפה העברית, אף כי אין הוא תואם בהכרח את הנוסח העברי
 המקורי.

47 כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 27089 (קטלוג מרגליות, 12/1076), דפים 109b-110b (בדילוג).
 48 הקטע על הארוחות של שלמה בבית העשיר ובבית העני במהלך נדודיו (דף 109b, שורות 15-22) מוכר
 מלקוט שמעוני, משלי, רמז תתקנ"ג (ראה: ילקוט שמעוני, שאלוניקי רפ"א, ד"צ: ירושלים תשל"ג, קנג
 ע"ב - קנד ע"א). ביאליק ורבניצקי עיבדו נוסח זה של האגדה. ראה: ספר האגדה (לעיל, הערה 6), עמ'
 צח. ביאליק עיבד מקורות שונים של אגדה זו לסיפור בשם 'שור אבוס וארחת ירק'. ראה: ח"נ ביאליק,
 כל כתבי ח.נ. ביאליק, תל אביב תשכ"ה, עמ' שכד-שכט. המקורות לסיפור זו פורטו אצל מ' בן יחזקאל,
 'ספר וייהי היום', כנסת, ו (תש"א), עמ' 58-59.
 49 יש לציין כי המשך האגדה, שבו מוצגת חכמתו של שלמה בפתרון בעיית הירושה של הבנים, מופיע גם
 בתוספת של השיטה מקובצת לאגדה זו (ראה לעיל, הערה 40).

ה

בשלושה כתבי היד מן הגניזה שפורסמו לעיל מופיע דווקא הסיפור שבמדרש 'אל יתהלל', על הדחתו של שלמה מן המלוכה בידי אשמדאי, מבין האגדות השונות על כך. חשיבותם של שניים מכתבי היד נעוצה בחשיפת נוסח האגדה על שלמה ואשמדאי המחבר שתי אגדות שעד כה היו מוכרות לנו (בדפוס) בנפרד. האגדה על אשמדאי שהוציא מן הקרקע אדם בעל שני ראשים לא נקשרה ליתר הסיפורים על שלמה ואשמדאי, המתבססים על האגדה המופיעה במסכת גטין שבתלמוד הבבלי, ונראה כי בתקופה מאוחרת חיברו אגדה זו לאגדת שלמה ואשמדאי בנוסח המופיע במדרש 'אל יתהלל'.

מבדיקה פלאוגרפית של כתבי היד ניתן ללמוד כי נוסח זה של המדרש היה ידוע במזרח (על פי צורת כתב היד) ובצפון אפריקה (על פי הדיאלקט הערבי) כבר במאות האחת עשרה – השתים עשרה. פרק הזמן מקביל (ואולי אף קודם) לתקופת בעלי התוספות בצרפת, שהביאו בתמצות, במסכת מנחות, את חלקו של המדרש על הוצאת אדם בעל שני ראשים. אם כן, ניתן לומר כי הנוסח המופיע בגניזה הוא הנוסח הקדום ביותר שהגיע לדינו.

הדיאלקט הערבי המופיע בכתבי היד מלמד על רובד לשוני עממי. כך, לדוגמה, בכ"י TS Ar. 44.24 נשזרו התוספות לאגדה כדי להעביר מסרים דתיים ודברי מוסר לקהל הקוראים והשומעים. מציאת נוסח המשלב את שתי האגדות הן בכתבי יד מן הגניזה הן בכתב יד מאוחר ממערב אירופה (כ"י לונדון Add. 27089) יכולה ללמד על מעברו של נוסח מדרש זה בימי הביניים בין קהילות יהודיות בעולם המוסלמי ובעולם הנוצרי.

מבדיקת כתבי יד נוספים המתארים את נודויו של שלמה, את חזרתו למלוכה ואת קשריו עם אשמדאי עולה, כי לאורך ימי הביניים רווחו נוסחים לא מעטים של האגדות שנקשרו בשמם של שלמה ואשמדאי, ומעידים על כך כתבי יד שונים מן המזרח ומן המערב.⁵⁰ דמותם של המלך שלמה, החכם מכל אדם, ושל מלך השדים אשמדאי, שדמותו זכתה לפיתוח בפני עצמה, שבו את דמיונם של רבים בימי הביניים, והאגדות השונות על אודותם שימשו, בין היתר, להעברת מסרים חינוכיים ולהטפת דברי מוסר.

50 ראה למשל: כ"י דרמשטט 12695 (Cod. Or. 32/25), 366–367. בכתב יד זה, מן המאה הארבע עשרה, מופיע נוסח של האגדה שלפיו הנער שלמה נשאל דווקא על ידי אמו ולא על ידי בניהו בן יהוידע; היא ביקשה ממנו סימנים, לאחר שפיזרה קמח סביב מטתה וראתה טביעות רגליו של שד, וכך הבינה כי המלך אינו בנה שלמה. טכניקה זו לגילוי שדים כבר מופיעה בתלמוד הבבלי (ברכות ו ע"א), ושם מוזכר כי יש לפזר אפר מנופה ('קייטמא נהילא') סביב המיטה. במאגיה העממית שהתפתחה בימי הביניים מוכר גם השימוש בקמח לשם כך.